

ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

PROCESUL DEZVOLTĂRII NAȚIONALE ROMÂNE.
CONTRIBUȚIA LUI ȘTEFAN ZELETIN

DE

PAUL E. MICHELSON
(Huntington College, S.U.A.)

E X T R A S

DIN

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE „A. D. XENOPOL”

XXIV/1, 1987

I A Ș I

UNIVERSITATEA „AL. I. CUZA”

PROCESUL DEZVOLTĂRII NAȚIONALE ROMĂNE. CONTRIBUȚIA LUI ȘTEFAN ZELETIN¹

DE

PAUL E. MICHELSON
(Huntington College, S.U.A.)

I. Cultura și societatea în cadrul dezvoltării naționale române.

Pe români i-au preocupat dintotdeauna întrebări capitale de genul: „Pe ce cale evoluăm?” și „Există un specific național?”. Ele par să fi trezit interesul tuturor generațiilor de intelectuali, reflectându-se într-o măsură disproporționat de mare în operele scriitorilor și ale gânditorilor români. După cum s-a exprimat un cercetător contemporan despre dezvoltarea intelectuală a țării sale: „Este incontestabil că în secolul al XIX-lea și primele decenii ale secolului al XX-lea conștiința românească a fost înainte de toate absorbant preocupată de procesul devenirii noastre istorice...”².

Care să fie explicația acestei stări de lucruri? N-am reușit încă să găsim un răspuns total mulțumitor, dar avem mai multe indicii provizorii. Intrarea relativ târzie a dezvoltării românești în circuitul modernizării ar constitui una din cauze. Alta ar fi gradul extrem de mare de intelectualizare a sferei politice și a naționalismului românesc. Acești factori, combinați, îl dau pe al treilea, numit de Tudor Vianu *raționalizarea culturii românești* în secolele XIX și XX: „cultura noastră se găsește într-un interesant proces de adaptare națională... Forța tradițiilor seculare a slăbit, la un moment dat, din pricina de o serie întreagă de condiții economice și politice, prin care țara a trebuit să treacă într-un anumit stadiu al dezvoltării ei... Atunci a apărut în literatura noastră acea preocupare despre ceea ce suntem, cugetarea asupra culturii românești și asupra țărilor ei”³.

În fine, a mai fost și condiția preară a existenței națiunii românești — faptul că România a fost înconjurată în secolele XIX și XX de forțe și imperii potențial și real ostile. Intelectualul român, „filosoful-patriot”, n-a cunoscut niciodată adevărata tihnă, fiind „mai totdeauna fiul cetății, iar opera lui legată de destinul acesteia. Propriul său destin... nu se poate elibera de vicisitudinile clipei. Acest destin alimentează, de altfel, și *cearta pentru istorie*”⁴.

Această preocupare a românilor, această situație în care se găsesc ei, creează extrem de complexe și multicolore probleme de interpretare atunci când se pune problema considerării procesului dezvoltării naționale, încât ele implică mai toate aspectele evoluției culturale și istorice a României din ultimele două secole. Ba, mai mult, prin însăși natura acestor probleme înseamnă că ele nu vor putea fi înțelese decât în cadrul unui studiu multi-disciplinar care să combine eforturile istoricilor, sociologilor, economiștilor și ale altora. În același timp, problemele primesc o coloratură specifică prin interacțiunea dintre „istorie ca trecut” și „istorie în sensul studierii și interpretării trecutului”. Tocmai din această cauză

¹ Îi mulțumesc lui Dorin Motz pentru îndemnarea cu care a tradus, ca de obicei, lucrarea de față.

² Z. Ornea, *Junimea și junimismul*, Ediția a II-a [București, 1978], p. 23.

³ Tudor Vianu, *Filosofia culturii*, Ediția a II-a [București, 1945], p. 287.

⁴ Al. Zub, „Adevăr și militantism”, din a sa lucrare: *Biruit-au gândul* [Iași, 1983], p. 33. În ce privește „filosoful-patriot” român, vezi Alexandru Duțu, *Cultura română în civilizația europeană modernă* [București, 1978], p. 47 ff.

studiile istoriografice au darul să aibă o contribuție însemnată la elucidarea dezvoltării culturii și societății române⁵.

Principalele abordări ale problemei dezvoltării naționale române⁶, făcute în secolul XIX și la începutul secolului XX, se pot împărți în cinci categorii generale: 1) abordarea naționalist-tradiționalistă; 2) abordarea junimistă-evolutivă; 3) abordarea marxist-socialistă; 4) abordarea poporanistă și 5) abordarea liberală-occidentalizantă. Printre cele mai controversate dintre aceste eforturi sînt cele ale lucrării lui Ștefan Zeletin. Nu numai că a sa *Burghezii română* (1925, începută inițial ca o serie de articole în 1922) a fost prima⁷ încercare reală de a studia sistematic și de a explica dezvoltarea României moderne de la începutul mișcării naționale pînă la unirea națiunii din anul 1918, dar ascuțimea și caracterul provocator cu care a definit el fazele și problemele legate de acest proces au stabilit, ca să spunem așa, agenda pentru o mare parte din discuțiile ulterioare și dezbaterile purtate asupra subiectului respectiv. Tocmai de acest om și de lucrarea lui ne vom ocupa în rîndurile ce urmează.

II. Viața și opera⁸.

Ștefan Zeletin s-a născut în Moldova la 19 iunie 1882, cu numele de Ștefan Motaș. Cei trei ani nefericiți (1895—1898) petrecuți la seminarul teologic din Roman i-au distrus sănătatea și credința. Exmatriculat atunci cînd fu ales să prezinte conducerii școlii doleanțele colegilor de clasă, Zeletin și-a terminat școala la Birlad în anul 1902. De acolo, s-a mutat la Universitatea din Iași, absolvind în 1906 cursurile secției de filosofie cu calificativul *magna cum laude*. I-a avut ca profesori, printre alții, pe P. P. Negulescu, Teohani Antonescu, Ioan Găvănescul și Ion Caragiani. Experiențele avute de Motaș ca student la Iași au trezit în el un atașament ce nu avea să-l părăsească niciodată pentru capitala Moldovei, a cărei atmosferă a fost pentru el o inspirație (deși nu lipsea din ea nici nostalgia pentru gloria zilelor de altădată).

În 1909, tinărul Motaș a plecat în străinătate la studii înalte în universitățile din Berlin, Leipzig, Paris, Oxford și Erlangen. Și-a terminat un doctorat în anul 1912 la universitatea din Erlangen, în filosofie, economie și pedagogie. Lucrarea sa de doctorat intitulată *Persönlicher Idealismus gegen Absoluten Idealismus in der Englischen Philosophie der Gegenwart* [Berlin, 1914] a susținut teza potrivit căreia „pragmatismul“ american și cel britanic nu au fost decît simple adaptări ale idealismului hegelian la temperamentele individualiste ale anglosaxonilor.

Întorcîndu-se în România, a predat în diferite licee, a luptat în primul război mondial și a început să publice masiv sub pseudonimul Ștefan Zeletin. În 1927, a fost numit șeful catedrei de filosofie antică și medievală de la Iași. Din nefericire, sănătatea lui — mai totdeauna șubredă — l-a răpus prematur, la 20

⁵ Vezi Al. Zub, ed., *Culture and Society: Structures, Interferences, Analogies in the Modern Romanian History* [Iași, 1985], passim, pentru alte ilustrații asupra acestui punct.

⁶ Un rezumat al acestora se găsește în lucrarea mea, „Romanian Perspectives on Romanian National Development“, *Balkanistica*, Vol. 7 (1981—1982), p. 92—120. Compară și Traian Herseni, *Sociologia românească. Încercare istorică* [București, 1940], p. 159 ff.

⁷ Cf. Al. Boldur, „Știința istorică română în ultimii 25 ani“, *Studii și Cercetări Istorice*, Vol. 20 (1947), p. 57; și Z. Ornea, *Tradiționalism și modernitate în deceniul al treilea* [București, 1980], p. 323.

⁸ Sursele principale asupra vieții lui Zeletin sînt: Cezar Papacostea, *Ștefan Zeletin. Viața și opera* [București, 1935] și V. D. Bădiceanu, *Ștefan Zeletin. Doctrina burgheziei românești* [București, 1943], care sînt folosite liber pentru materialul din această secțiune. Gîndirea lui Zeletin e tratată amănunțit în lucrarea lui N. Bagdasar, *Istoria filosofiei românești*, ediția a II-a [București, 1941], p. 146—164. Lucrarea lui Dumitru Mureșan: *Concepția economică a lui Ștefan Zeletin* [București, 1975] conține bibliografia cea mai recentă (cf. p. 10—11 și 209 ff.).

ie iulie 1934, lăsând neterminată o listă foarte lungă de lucrări și o serie întregă de proiecte ambițioase.⁹

Deși *Burghezia română* a fost lucrarea cea mai importantă a lui Ștefan Zeletin, alte studii ale sale sînt tot atît de interesante și de stimulative, printre care amintim: *Evangelia naturii* [Iași, 1915, 283 p.] — un rezumat al concepțiilor filosofice ale lui Zeletin, pe care el le-a văzut explicit ca o încercare de sinteză între Rousseau și Hegel; *Din țara măgarilor* [București, 1916, 88 p.] — un atac virulent împotriva deficiențelor propriilor săi concetățeni dar mai ales împotriva conducătorilor lor politici; *Istorie socială* [București, 1925, 24 p.] — o pledoarie în favoarea traducerii în practică a programului de predare a istoriei sociologice în cadrul sistemului școlar românesc; *Retragerea* [București, 1926, 126 p.] — o relatare a experiențelor de război ale autorului; *Naționalizarea școlii* [București, 1926, 73 p.], lucrare în care își dezvoltă sugestiile sale pragmatice referitoare la crearea unui sistem unitar de învățatură, care să cuprindă toate școlile secundare și primare din țară; și *Neoliberalismul* [București, 1927, VII + 278 p.], o chemare la trecerea la faza următoare, a dezvoltării române sub conducerea unei burghezii evoluată pe care, după Zeletin, Marx n-o prevăzuse. În fine, ca parte integrantă a preocupărilor sale pentru educația liceală, el a mai publicat manuale legate de interesele sale majore, cum ar fi: *Instrucție civică* [București, 1930, 166 p.], și *Economie politică* [București, 1930, 170 p.]. În plus, Ștefan Zeletin a fost unul din cei mai activi critici și cronicari sociali din anii '20 și '30, publicînd în majoritatea forurilor dedicate teoriei sociale și polemicii politice, cum ar fi: *Arhiva pentru știință și reformă socială*, *Ideea europeană și Pagini agrare și sociale*.

III. „Burghezia română”.

Cea mai însemnată lucrare a lui Ștefan Zeletin este *„Burghezia română — originea și rolul ei istoric”* [București, 1925, 255 p.]¹⁰. A fost prima încercare de a studia și explica sistematic dezvoltarea României moderne de la începutul mișcării naționale din secolul XIX pînă la unirea națională din 1918. Studiul lui a pornit, după cum se exprimă chiar autorul, de la aceeași stare spirituală de deprimare care l-a inspirat pe Taine să întreprindă studiul său referitor la originile Franței moderne, sub imperiul nevoii de a înțelege de unde provin nenorocirile poporului său (BR, 6)¹¹. Cu alte cuvinte, Zeletin a dorit să descopere care au fost cauzele care au adus România în starea de lincezeală și dezastru în care credea el că se afla România pe vremea aceea.

Felul în care exprimă Zeletin rațiunea unui asemenea proiect ne obligă să ne ocupăm pe scurt de mitul cu privire la motivele politice care l-au determinat să scrie despre burghezia română, anume părerea multora că ar fi făcut apologia partidului Național-Liberal. Această concepție greșită se datorează în parte aceluși gen rudimentar de sociologie a cunoașterii care presupune că un argument este automat discreditat doar fiindcă autorul lui poate fi bănuit că ar avea anumite interese ascunse. Realitatea e că Zeletin nu a fost niciodată un membru al partidului Național-Liberal, nici nu și-a exprimat vreodată simpatia pentru el¹². Dim-

⁹ O bibliografie completă apare în Papacostea, *Zeletin*, 1935, p. 33—69, conținînd 166 de articole publicate între 1914 și 1933. Zeletin a mai lăsat o serie de manuscrise ale lucrărilor sale principale, revăzute pentru ediții ulterioare.

¹⁰ Din acest punct va fi citată sub forma BR. Dezvoltarea ulterioară a unor din ideile lui Zeletin apare într-un articol neglijat, publicat în 1929: „Romantismul german și cultura critică română”, *Minerva* [Iași], Vol. 2 (1929), nr. 3, p. 63—83.

¹¹ Faptul a fost stimulat de evenimentele dramatice care au marcat participarea României la primul război mondial, culminînd cu dureroasa retragere din 1917 în Moldova. Cf. memoriile sale de război, *Retragerea* [București, 1926] și o scrisoare a lui Zeletin către Gh. I. Brătianu, citată pe larg în lucrarea lui Papacostea, *Zeletin*, 1935, p. 17—19.

¹² Cf. relația sa strînsă cu acel critic conservator de frunte al scenei politice românești, Alexandru Papacostea, a cărui moștenire politică a fost editată și

potrivă, el a activat în partidul generalului Alexandru Averescu, numit Partidul Poporului, fiind la un moment dat chiar autorul unui proiect de program al partidului¹³. Astfel Zeletin s-a lansat în lucrarea sa ca un critic al eforturilor liberalilor și ale burgheziei române, pe care el le considera foarte dăunătoare, și nu ca apărător al lor.

Rezultatul analizei critice întreprinse de Zeletin asupra secolului XIX și începutul secolului XX — analiză ce contrastează profund cu aceea a lui Taine — nu a fost o condamnare a dezvoltării românești, cum ne-am fi putut aștepta, ci concluzia pozitivă potrivit căreia calea urmată de dezvoltarea română din secolul XIX era nu numai dezirabilă, ci și inevitabilă. În loc să vadă „temeliile României moderne drept neîntemeiate, nesănătoase și de scurtă durată”, Zeletin a ajuns să le considere drept necesități istorice. Teza care s-a născut de aici afirmă că burghezia română, a cărei existență (ca să nu mai amintim și semnificația ei) fusese pusă la îndoială mai înainte, sau fusese subestimată și disprețuită, a constituit principalul element creator și istoric din cadrul procesului dezvoltării românești — o dezvoltare care a atins faza critică în anii '20 (BR, 5—6).

Zeletin își începe lucrarea¹⁴ prin definirea „burgheziei” și schițarea fazelor sau stadiilor dezvoltării sale. Ambele probleme sînt înțelese de Zeletin în manieră strict istoric-materialistă (BR, 27). Modul său de abordare e ilustrat în primele pagini printr-o analiză critică a lui Titu Maiorescu: „Cercetătorul burgheziei române este izbit de un fapt unic, mareț în sine, dar greu în urmările ce le-a avut: tot ceea ce s-a scris la noi despre dezvoltarea burgheziei noastre stă sub influența unui singur spirit: a lui T. Maiorescu” (BR, 27). Desigur, aceasta este o referire la renumita teorie a lui Maiorescu despre „forma fără fond”. Zeletin arată că această teorie, care a fost semnul distinctiv al grupului de predominantă influență culturală Junimea, duce la împărțirea lumii în țări „avansate” și „înapoiate”, fiecare cu legile sale speciale de dezvoltare. Întrucît este evident că fiecare țară „avansată” este „înapoiată” cu privire la altele la un moment dat, se pierde total ideea „dezvoltării normale”. Dar o atare concluzie este neștiințifică și chiar absurdă (BR, 29). Realitatea este că modul de abordare al lui Maiorescu înlocuiește cercetarea și explicația cu judecată și condamnare (BR, 32; vezi și p. 216—255 în ce privește alte polemici cu Junimea și Maiorescu). În concepția lui Zeletin, o abordare cu adevărat științifică trebuie să transcende particularul, să dezvăluie adevăratele cauze materiale și să examineze efectele lor sociale. Astfel, „se înțelege de mai înainte că într-un studiu de acest fel revoluționarii, ca indivizi, dispar cu totul din scenă, și înaintea cercetătorului nu mai rămîne decît fapta lor colectivă, fenomenul social. Acesta trebuie studiat și lămurit, atît în ceea ce privește cauzele, cît și urmările” (BR, 35).

După ce a stabilit aceste lucruri, Zeletin trece la examinarea dezvoltării materiale a României în secolul XIX și la „faptele colective” rezultate, pe care le-a facilitat și determinat această dezvoltare. Întrebările de care se ocupă el sînt: „Care este calea parcursă de civilizația română și de ce?”. Argumentarea lui se compune din două părți: prima (BR, Introducere, capitolele I și II) urmărește evoluția economiei României, cu scopul de a stabili baza material-istorică a instituțiilor sale; a doua (BR, capitolele III și IV) analizează transformările sociale generate de această evoluție în sinul regimului românesc rural (adică boierii și țărani). Această schemă reflectă fidel aderența lui Zeletin la abordarea și metodologia materialistă (dar nu la materialismul propriu-zis)¹⁵.

publicată de Zeletin sub titlul: *România politică*. Doctrină, Idei, Figuri, 1907—1925 [București, n.d.].

¹³ Cf. Papacostea, *Zeletin*, 1935, p. 14—23, Herseni, *Sociologia românească*, 1940, p. 157 și propria lucrare a lui Zeletin, *Neoliberalismul* [București, 1927] p. 92. Textul nepublicat al programului partidului se află la Biblioteca Centrală de Stat, *Scrisori*, Mss. 21211, f. 50.

¹⁴ A se înțelege că afirmațiile și punctele de vedere expuse în restul acestei secțiuni sînt menite să le reprezinte pe cele ale lui Zeletin, nu pe ale mele înseși.

¹⁵ Adesea se face presupunerea eronată de a-l considera pe Zeletin un materialist filosofic. În 1924, el a trimis o lungă scrisoare, care a fost publicată în *Ideea Europeană*. Iată ce afirmă acolo Zeletin apăsător: „Am fost și sînt în filosofie un incorrigibil romantic: un romantic din temperament...” — respingînd

În concepția lui Zeletin, dezvoltarea economică a României se împarte în două etape distincte¹⁶:

A) 1829—1866 — „era nouă”, cuprinzând distrugerea vechii elite agrare de boieri și apariția unei noi oligarhii burgheze; și

B) 1866—1920 — „era mercantilă”, care a cunoscut triumful burgheziei și transformarea ei într-o adevărată elită financiar-industrială. Întrebarea cheie care se pune în prima etapă este: „Care e momentul când a început revoluția burgheză română?”. Luîndu-și drept călăuză lucrările teoretice ale lui Marx și ale lui Sombart, Zeletin plasează începutul acestui proces în anul 1829, cînd tratatul de la Adrianopol a deschis principatele române influenței capitalismului străin (adică european) (BR, 35—57). Evenimentele care s-au petrecut cu mult timp înainte — cum ar fi căderea Constantinopolului, din anul 1453, mutarea traficului comercial din zona Orientului Mijlociu, prin deschiderea liniilor maritime din Oceanul Atlantic și înaintarea influenței și controlului otoman — toate acestea au rupt legătura României cu lanțul dezvoltării occidentale. Tratatul din 1829 a restabilit veriga de legătură, dar, desigur, românii erau acum confrunțați cu societăți capitaliste relativ avansate, ce posedau importante avantaje competitive (BR, 40—42). Situația aceasta, plus faptul că Rusia Țaristă a fost autoarea și principala beneficiară a Tratatului de la Adrianopol, au făcut ca dezvoltarea ce a urmat să fie încă destul de lentă; totuși s-a făcut un pas de importanță crucială. Abia odată cu înfrîngerea Rusiei în cadrul războiului Crimeii (1854—1856) a fost expusă economia României influenței depline a Apusului.

Deosebit de semnificativă a fost stabilirea unui regim european asupra Dunării. Anglia, principala inițiatoare a acestor schimbări, avea, firește, numai de câștigat. Nici francezii nu erau lipsiți de beneficii prin stabilirea acestui sistem (BR, 42—47). Așa se face „că la începutul erei burgheze, Principatele române se aflau în „sfera de interese” a capitalismului apusean anglo-francez...”. De fapt, susține Zeletin, „însuși imboldul ce a dat ființă acestei ere pleacă de la burghezia anglo-franceză...” (BR, 46—47).

Evenimentele din perioada 1829—1856 au dus în mod firesc și inevitabil la importante schimbări în cadrul societății române. Prima a fost „ruinarea” economiei tradiționale a producției de consum și înlocuirea ei cu o economie bancară, de schimb. La rîndul ei, această schimbare a dus la o mare creștere a producției de cereale, care a creat o bruscă urcare a prețurilor terenurilor agricole, adîncind astfel exploatarea țăranimii. Pe plan social, acest lucru a dat naștere problemei agrare, cu care a avut de furcă România încă și după terminarea primului război mondial (BR, 47—50)¹⁷.

A doua schimbare majoră a fost scindarea¹⁸ elitei boierești în două grupuri opuse: marii latifundiari — care erau cel mai profund afectați de transformarea economică — și mica boierime, care a ajuns să fie, cu timpul, „comercializată”. Aceste două grupuri au format miezul conservator și respectiv liberal al viitoarei scene politice românești (BR, 51—54). Pe măsură ce economia română s-a dezvoltat, a crescut și puterea și ideologia liberală a celui de-al doilea grup, așa încît pe la mijlocul secolului al nouăsprezecelea membrii acestei clase au devenit revoluționari naționaliști cu vederi liberale, adoptînd (și adaptînd) principiile liberale menite să corespundă cu interesele lor economice. Lovitura de stat din 1866 a consfințit aceste principii prin noua constituție înființată. La rîndul lui, acest

astfel concret eticheta materialistă ce i s-a atribuit. [Scrisoarea a fost republicată în *Neoliberalismul*, 1927, p. 274 ff.; cp. Papacostea, *Zeletin*, 1935, p. 29—32].

¹⁶ În ce privește o discuție puțin mai generală a fazelor la Zeletin, plasate în contextul dezbaterilor sociologice contemporane legate de teoriile uniformitariste de dezvoltare în opoziție cu analiza sistemelor mondiale, vezi lucrarea lui Daniel Chirot, „Neoliberal and Social Democratic Theories of Development: The Zeletin-Voinea Debate Concerning Romania's Prospects in the 1920's and its Contemporary Importance”, în Kenneth Jowitt, ed., *Social Change in Romania, 1860—1940: A Debate on Development in a European Nation* [Berkeley, 1978], p. 31—52.

¹⁷ Aceasta e dezvoltată mai detaliat în BR, capitolul IV, p. 167—215.

¹⁸ Mai precis, „continuarea scindării”, deoarece, după cum relatează Zeletin, deja în secolul XVII existau două grupuri distincte de boieri (BR, 54—55).

lucru a permis liberalilor naționaliști să se constituie într-o oligarhie de bancheri ce a deținut controlul asupra României pînă în 1918, cu o putere practic absolută, prin intermediul unui sistem birocratic centralizat la nivel de stat. Meritul acestui regim a constat nu numai în faptul că a împiedicat apariția celui gen de tulburări sociale ce au însoțit atari transformări economice în alte țări, ci și în faptul că a pus capăt pentru totdeauna oricăror tendințe regionale (BR, 54—81).

Perioada 1866—1920 — etapa mercantilă — e descrisă de Zeletin ca o consecință necesară atât a stării înapoiate a României, cât și a imperativelor naționale. Epoca aceasta a cunoscut înființarea unei rețele de comunicații (căi ferate, telegraf, telefon) și a diverse instituții financiare naționale, bănci de credit etc. La rîndul lor, acestea au dus la modernizarea (sau europenizarea) întregii structuri a României. Din nou, trebuie subliniat faptul că nu a fost vorba de un fenomen de suprafață sau o simplă imitație sterilă, ci de un pas necesar și sănătos pe calea dezvoltării românești. Interesant, observă Zeletin, că nici unul din criticii „formei fără fond” nu se plîng niciodată despre procesul concret de imitare și modernizare tehnologică (de pildă, românii n-au avut nevoie să reinventeze locomotiva cu abur). Ironia stă în faptul că tocmai această modernizare dorită (sau, cel puțin, acceptată) ce a fost adusă din străinătate a constituit cauza celorlalte modernizări (socială, culturală și instituțională), contestate de atîția (BR, 82—101)¹⁹.

Zeletin subliniază în continuare aportul deosebit de mare al burgheziei române, avînd în vedere enormele prefaceri politice și economice prin care trecea Europa întreagă în cei cincizeci de ani dinaintea celui de-al doilea război mondial. E limpede că, în concepția lui Zeletin, politicile protecționiste lansate de regimul liberal din anii 1880 nu au fost o aberație, ci o necesitate perfect acomodată la spiritul dezvoltării românești. Dublarea volumului pieței interne a României după anul 1918, însoțită de substanțială dezvoltare pe care a cunoscut-o industria înainte de război au încheiat lupta pentru independență economică (BR, 104—137). Croindu-și cu multă prudență drum prin apele atât de tulburi ce puteau oricînd să înnece națiunea fragilă, burghezia română a dovedit vitalitatea dintotdeauna a poporului român și elanul său. Și aceasta a constituit încă una din contribuțiile ei nerecunoscute la dezvoltarea națională (BR, 101—104).

Capitolele III și IV sînt închinare elucidării relației dintre dezvoltarea capitalismului român și evoluția structurilor instituționale, politice și sociale corespunzătoare ale României, pe de o parte, și revoluția agrară paralelă, pe de altă parte. Rezultatul? „Cercetarea noastră duce la încheierea, că e de puțin folos de a discuta în mod academic, dacă dictatura politică a oligarhiei financiare e bună sau rea. Această dictatură stă dincolo de asemenea calificative: ea este... [și] este rezultatul întregii noastre evoluții economico-istorice... Acesta este punctul de vedere științific, ce poate alcătui baza unei politici sănătoase...” (BR, 166).

Deci, atât pentru țară, cât și pentru țărănime, a îndemna la opoziție față de burghezie „nu înseamnă a o îndrepta spre lumina viitorului, ci spre negura trecutului” (BR, 215). Cartea se încheie (BR, 216—255) cu o analiză a reacției burgheziei române, o „încercare de psihologie socială a culturii Române din a doua jumătate a veacului XIX”. Dacă moștenirea acestui „spirit critic” anti-burghez va putea fi învinsă, atunci geniul creator al națiunii va fi liber să se desfășoare în toată plenitudinea sa: „va fi marea misiune istorică a culturii nouă, de a da acestei națiuni ceea ce a distrus o întreagă eră de critică negativă, sterilă, neistorică, și pseudoștiințifică: încrederea în ea însăși și în viitor (BR, 255).

IV. Epilog.

Studiul întreprins de Ștefan Zeletin asupra burgheziei române, asupra originilor ei și asupra rolului istoric pe care l-a jucat în dezvoltarea statului național român modern a fost neșovăitor, atât în ce privește metodologia folosită, cât și lumina favorabilă în care a înfățișat liberalismul și burghezia română. Cum era

¹⁹ Capitolul III din BR, p. 138—166, consacră spațiu considerabil discutării acestor chestiuni.

și firesc, o atare atitudine a provocat un potop de reacții violente, atacuri și infirmări²⁰.

Zeletin a continuat să abordeze problema pe două fronturi: mai întâi, și-a expus vederile pedagogice și teoretice asupra istoriei și apoi a aprofundat și a lărgit cadrul analizei întreprinse în lucrarea *Burghezia română*, cuprinzând și perioada de după primul război mondial. În anul 1925 a apărut broșura sa intitulată *Istorie socială*, al cărei subtitlu suna astfel: „Cum poate deveni istoria o știință a cauzalității”, fiind o apărare în linii mari a concepției lui Zeletin despre „istoria sociologică”, văzută ca „o răzvrătire împotriva istoriei tradiționale cronologice” (p. 3). El a dezvoltat o serie de faze ideale sau forme tipice, bazat pe factorii economici, și s-a silit să arate cum pot fi folosiți aceștia pentru a face o prezentare „științifică” a evoluției lumii și istoriei românești (p. 11—17). În fine, ultima parte a broșurii prezintă ideea potrivit căreia istoriei sociale ar trebui să i se acorde un loc de frunte în cadrul sistemului românesc de învățămînt de aici înainte (p. 18—24)²¹.

Naționalizarea școlii a apărut în 1926 ca o continuare a concepției lui Zeletin asupra educației, argumentînd că nevoile sociale ale națiunii române cereau o adaptare a sistemului școlar la noile nevoi sociale. Această adaptare era reclamată nu atât din considerații pedagogice, cît datorită nevoilor de ordin național și se putea realiza cel mai bine prin raționalizarea științifică a sistemului românesc educațional.

O ultimă lucrare majoră a fost *Neoliberalismul*, apărută în 1927, în care Zeletin își continua argumentarea potrivit căreia „politica actuală a României, de centralizare și intervenționism, este rezultatul necesar al structurii de azi a societății noastre” (p. VII). La analiza sa pedagogică, teoretică și istorică, el adaugă acum analiza noii doctrine politice, „neoliberalismul”, care, spera Zeletin, va putea organiza și revitaliza societatea românească, încununînd și împlinînd procesul dezvoltării naționale române ce începuse cu mai bine de un secol în urmă. A fost, după părerea lui, pasul final din cadrul analizei începute prin publicarea *Burgheziei române* (p. VIII).

²⁰ În ce privește întreg contextul dezbaterilor anilor 1920 asupra acestei chestiuni și a altora similare, lucrarea lui Z. Ornea, *Tradiționalism și modernitate*, 1980, nu va putea fi ușor întrecută (asupra dezbaterii lui Zeletin, vezi p. 339 ff.). Cel mai bun studiu critic din perspectivă istorică întreprins asupra lui Zeletin rămîne cel al lui Gh. Zane, „Burghezia română și marxismul”, *Viața Românească*, Vol. 19 (1927), p. 244—260; 323—334. Lucrarea lui Șerban Voinea, *Marrismul oligarhic* [București, 1926] a fost o lucrare socialistă contemporană cu Zeletin, în care acesta era aspru combătut și acuzat de răstălmăcire a teoriei lui Marx, *Arhiva Pentru Știință și Reformă Socială* a publicat o serie amplă de articole pe marginea acestui subiect, semnate de Virgil Madgearu, Lotar Rădicăeanu și alții, adesea cu răspunsuri de rigoare din partea lui Zeletin. Cartea lui Lucrețiu Pătrășcanu, *Un veac de frământări sociale, 1821—1907* [București, 1945], care accentuează factorii interni în dezvoltarea capitalismului românesc, e, într-un sens, ultimul răspuns din seria care a început cu Voinea. Studii moderne includ și pe cel al lui D. Mureșan, *Zeletin*, 1975, și cel al lui Chirot: „The Zeletin-Voinea Debate...” (1978), p. 51—52... o contribuție de seamă (ca de altfel și altele cuprinse în același volum). Pentru bibliografie, vezi lucrarea mea, „Romanian Approaches...” (1981—1982), *passim*.

²¹ Pamfletul a stîrnit o puternică dezmințire din partea lui Gh. I. Brătianu, una din cele mai luminoase stele noi apărute pe scena istorică românească care, desigur, nu apăra deloc vechea istorie cronologică. În lucrarea lui, *Teorii nouă în învățămîntul istoriei, cu prilejul unui studiu al domnului Șt. Zeletin* [Iași, 1926], Brătianu, cel care printre istoricii români a fost aproape de neegalat în privința studiilor medievale, nu și-a pierdut mult timp pentru a respinge speculațiile lui Zeletin cu privire la fazele istorice, precum și pledoaria acestuia în favoarea unei „istorii sociologizate”, caracterizîndu-le drept neistorice sau anti-istorice și de o discutabilă valoare pedagogică. Răspunsul lui Zeletin apărut în *Pasul Vremii*, Vol. 1 (1926), 15 mai, p. 61—62 pare să fi încheiat discuția. Vezi Pompiliu Teodor, „Noi orientări în istoriografia română în deceniul trei al secolului XX”, *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Historia*, Vol. 26 (1981), nr. 2, p. 51—53.

V. Concluzii

Analiza întreprinsă de Ștefan Zeletin asupra originilor și rolului jucat de burghezia română în cadrul dezvoltării naționale a României a avut o influență covârșitoare asupra majorității celor care s-au ocupat de această problemă spinosă, chiar dacă concluziile lui au fost aparent (și, subliniez, numai aparent) respinse. Deși nu s-a realizat nici un consens real asupra celor mai multe din aceste chestiuni nici atunci, nici mai târziu, e interesant de notat faptul că tocmai această interpretare a dezvoltării naționale române și-a pus amprenta asupra tuturor discuțiilor ulterioare legate de acea dezvoltare. Din această pricină, lucrarea lui Zeletin a constituit punctul de cotitură din cadrul studiului evoluției României moderne.

Nu se poate spune însă cu certitudine că această influență a fost întru totul favorabilă. Studii recente asupra acestor dezvoltări și asupra diferitelor moduri de abordare a problemei respective, întreprinse atât de cercetătorii români, cât și de cei din Vest, încep să se întrebe dacă opera lui Zeletin ne-ar fi de mare folos în ce privește elucidarea dezvoltării românești, sau dacă dimpotrivă ar constitui un obstacol real în calea înțelegerii trecutului românesc. Desigur, nu putem să dăm toată vina pe Zeletin pentru această ambiguitate. Chiar dacă ar fi în întregime greșită, opera lui a avut meritul de a fi deschis discuția și de a-i fi stimulat pe alții să pună întrebări cruciale. Problema e însă că în afara unor excepții — și acelea puține la număr — dezbaterile au rămas la nivelul abordării teoretice, în loc să se axeze asupra dovezilor empirice. Ironia e că tocmai măiestria polemică a lui Zeletin pare să fie acum motivul principal care a generat sterilitatea istoriografică a celor mai multe dezbateri care au urmat.

Alții, evitând aceste schimburi polemice, par să fi confundat afirmațiile lui Zeletin cu dovada propriu-zisă, ceea ce a făcut ca ele să se încetățenească în cadrul istoriei, în ciuda absenței probelor empirice care să demonstreze veracitatea lor. De fapt, ne-am putea întreba dacă tezele majore ale lui Zeletin au fost vreodată stabilite din punct de vedere empiric. Deci, în ciuda repetatelor proteste ale lui Zeletin, e limpede că stilul lui și modul de argumentare nu au avut o adevărată bază istorică, ci au canalizat disputa pe tărîmul neistoric (sau, am putea spune, „sociologic“), unde a rămas împotmolită pînă în ziua de azi.

Intrucît referatul de față nu are intenția de a face o critică amănunțită a operei lui Zeletin, voi încheia dînd cîteva exemple în sprijinul acestor afirmații:

1) Zeletin scrie următoarele: „Sunt vreo șapte decenii, de cînd România trăiește într-o epocă de criticism, caracteristică pentru popoarele în stare de prefacere“ (BR, 5). Credincios stilului său propriu, Zeletin, nu ne oferă nici o dovadă pentru natura „caracteristică“ a acestui spirit critic; cu alte cuvinte, s-a întîmplat lucrul acesta în Anglia, Franța, Germania sau în Statele Unite? Mai degrabă, „spiritul critic“ pare să fie „caracteristic“ pentru un popor dezvoltat, copleșit de plictiseală sau frustrat în fața eventualității că nu va putea realiza obiective prea mari. În al doilea rînd, e cît se poate de limpede că inițiatorii nespecificați ai acestui „spirit critic“, Titu Maiorescu și grupul Junimii, nu tînjeau deloc după trecut și nici nu idealizau România pre-modernă. Mai degrabă, un atare romantism caracteriza pe acele grupări care se afixau ca o reacție împotriva Junimii.

2) Zeletin i-a acuzat pe junimiști că au „darul de a convinge întreaga noastră lume cultă... totuși ea nu se bazează pe nici un fel de cercetări de fapte... Pe ce se sprijină însă această vedere sociologică?... glume, persiflări, aluzii la aparențele sociale sau inovații izolate — iată ceea ce a convins o lume, s-a impus drept „știință“ și a croit bazele unei mișcări culturale“ (BR, 222).

Deși nu încapе îndoială că Zeletin a depus eforturi însemnate în scopul studierii faptelor, nu reiese însă că ar fi reușit pînă la urmă să surprindă realitatea mai bine decît rivalii săi. În lipsa unor probe temeinice, lucrarea lui se pretează tocmai la acele „persiflări“ și „aluzii la aparențe sociale“ de care îi acuză el pe precursorii săi²².

²² Cred că e foarte nimerit să cităm aici observația critică a lui W. O. Aydelotte: „...a sprijini un argument doar prin cîteva exemple, chiar dacă acesta

3) Cît privește caracterul „științific” al propriei „vederi sociologice” a lui Zeletin, comentariul succint al lui Eugen Demetrescu e foarte concludent: „Zeletin a luat tiparele evoluției economice capitaliste a statelor din Occident și, cu predilecție, a Angliei și Franței. A găsit apoi în istoria economică a ultimului veac în România destul material pentru a umple aceste tipare. Zeletin a aplicat o metodă de clișeu, cu toate lipsurile unei metode istorice stereotipice”²³.

4) Critica lui Demetrescu scoate în evidență încă unul din paradoxurile eforturilor lui Zeletin: pe de o parte, a fost o încercare lăudabilă de a se smulge din ghearele „româno-centrismului” gândirii românești, care ignora dezvoltările de la nivel european²⁴, pe de altă parte însă Zeletin cade în greșeala opusă de a nesocoti deosebiri care există între cazul României și cel al celorlalte țări europene, cum ar fi, de pildă, Anglia și Franța²⁵.

5) Folosirea selectivă a surselor ridică o problemă însemnată. Zeletin citează în general lucrarea lui Constantin Băicoianu pentru a documenta afirmațiile sale referitoare la dominația economică a Angliei în piețele românești de după 1829 (BR, 49 ff). Dar textul și tabelele lui Băicoianu arată că importurile austriece au continuat să aibă prioritate în cadrul comerțului românesc din anii 1860—1880 — exact opusul teoriei lui Zeletin²⁶.

6) În fine, s-a făcut afirmația că dibăcia elitei politice a României i-a dat prilejul să evite acel fel de convulsii sociale care au caracterizat alte țări. Rămânem surprinși să aflăm, conform teoriei lui Zeletin, că singeroasele evenimente legate de răscoala țărănească din 1907 nu constituie „o convulsie socială” (cf. BR, 54—81).

Dacă e să judecăm succesul și valoarea lucrărilor istorice prin prisma luminii pe care o aruncă asupra înțelegerii empirice a unei anumite probleme sau ere istorice, eforturile lui Zeletin ar trebui considerate, pînă la apariția unor probe contrare, drept un eșec. Documentația sa e suspectă; argumentele adesea imposibil de verificat. Dacă e să judecăm succesul sau valoarea unor teze savante prin aportul pe care-l aduc la sporirea domeniului cunoștințelor dintr-un anumit domeniu, atunci eforturile lui Zeletin vor fi din nou considerate falimentare, cel puțin deocamdată.

ar putea fi un procedeu ratoric foarte convingător, nu corespunde din punct de vedere logic. Se pot găsi excepții pentru cele mai multe generalizări istorice și, dacă citarea unor cazuri întimplătoare ar putea fi acceptată drept o dovadă, atunci înseamnă că ar fi posibil să dovedești aproape orice lucru” [William O. Aydelotte, „Quantification in History”, *The American Historical Review*, vol. 71] (1966), p. 805, citat în lucrarea lui David Hackett Fischer, *Historians' Fallacies: Toward a Logic of Historical Thought* [New York, 1970], p. 114. Cartea lui Fischer poate fi o admirabilă călăuză pentru elucidarea problemelor de acest gen].

²³ Eugen Demetrescu, *Liberalismul economic în dezvoltarea României moderne* [București, 1940], p. 74—75.

²⁴ Cf. Boldur, „Știința...” (1947), p. 57.

²⁵ Demetrescu, *Liberalismul*, 1940, p. 125.

²⁶ Cf. Constantin Băicoianu, *Istoria politicii noastre vamale și comerciale de la Regulamentul Organic și pînă în prezent*, Vol. I, Pt. I [București, 1904] p. 67—85, care arată că imperiul otoman a constituit cea mai mare piață de export pentru România între anii 1861—1865, a doua fiind monarhia habsburgică, a treia Franța și a patra Anglia. Între 1871—1875, Austro-Ungaria a trecut pe locul întâi, distanțându-se mult de celelalte țări, în ce privește comerțul cu România, Turcia ocupînd acum locul doi, iar Franța și Anglia locul trei și patru respectiv. Cît privește importurile României, habsburgii au deținut indiscutabil locul întâi, produsele lor ocupînd 49% din totalul importurilor în prima perioadă și 40% în a doua perioadă — adică aproape de două sau chiar trei ori volumul de importuri din Anglia, care ocupa locul al doilea.

Iar dacă cercetătorii științifici trebuie judecați după felul în care răspund la marile teze istorice, calea deschisă de *Burghezia română* poate fi privită drept un prilej pierdut în ultima jumătate de secol. Dar lucrurile nu trebuie să continue așa. Opera lui Zeletin încă ne oferă o agendă științifică foarte utilă, întrucât o confruntare a afirmațiilor sale cu cercetările, faptele și dovezile produse în urma a cinci decenii de studii întreprinse asupra dezvoltării românești e încă posibilă și necesară²⁷. Pe măsură ce vom acorda tot mai multă atenție lipsită de prejudecăți reevaluării dezvoltării culturii și societății moderne românești, provocarea lansată de lucrarea lui Ștefan Zeletin nu va rămâne fără ecou.

²⁷ De pildă, lucrarea lui C. C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul originilor și dezvoltării burgheziei române până la 1848* [București, 1972], referitor la problema originilor.